

* տամ ձեռով, որից տամ-ուկ, որ նշանակում է թաց եւ տամկութիւն — թացութիւն: Տամուկ բառի կազմութեան համար համեմատիր բնուկ, քրտնուկ, որ հանդիսանում ենք ժողովրդական երգի մէջ:

Դեռ բնուկ էր, քրտնուկ էր իմ ետքը:

որ այդ բառերը նշանակում էր դեռ քնած էր, քրտնած էր իմ ետքը: Ուրեմն տամուկ — նշանակում է թաց եղած, թրջուած:

Թամ արմատի * քամ-ան ձեւի պէս տամ արմատն եւս պէտք է որ ունեցած լինի * տաման մի ձեւ, որ պիտի նշանակէր տամ անող, այսինքն թրջող, թաց անող: Իսկ այդ * տաման ձեւը վերի կարգով պիտի դառնար * տաւան, որից վերջին ձայնաւորի սղումով — * տաւըն, իսկ սրանից — տաւն, որ է տօն:

Այսպիսով մեր տօն բառի նախաւոր իմաստն էր տամ անող, կամ որ նոյն է՝ թամ անող, այսինքն անձրեւ, թօն:

Տօն բառի այս հին իմաստը տարօրինակ չի թուայ եթէ նկատենք, որ լեզուն շատ հին երեւոյթ է, ամէնից յետամնաց վայրենի ցեղերն անգամ այսօր խօսել գիտեն: Քաղաքակրթութեան երեք հին շրջաններում — որսորդական, հովուական եւ երկրագործական — անձրեւը միշտ խանդարած է մարդկանց աշխատանքը, բռնադատած է իր որջի, հիւղի կամ խրճիթի մէջ անգործ ու պարապ նստել: Այբաբնակ որսորդի աշխատանքը անձրեւին պէտք է ընդհատուէր, որովհետեւ քօն էր, տօն էր, այսինքն թամ անող կամ տամ անող էր գալիս վերից: Մեր տօն բառի լատիններէն համարժէքը *feriae* ընդհանրապէս նշանակում է աշխատանքի ընդհատում, հանգիստ, պարապ: Երբ անձրեւ էր գալիս հին մարդը հարկադրաբար մնում էր անգործ, պարապ: Երբ կեանքի զարգացման հետեւանքով կամովին ստեղծուեցան անգործութեան, աշխատանքի ընդհատման, պարապութեան օրեր, այսինքն տօներ — այս նոր երեւոյթը որակուեցաւ հին բառով, որ է տօն: Թէ ինչո՞ւ տօն եւ ոչ քօն սա մի խնդիր է, որ դժուար է լուծել. որովհետեւ գեո հաստատապէս լուծուած չէ թէ որդեօք ք ձայնի մերկացումն է, առ թէ տ ձայնի թաւացումն է քն: Այսինքն քօն բառն է հնագոյն կերպարանքը տօն բառի թէ տօն բառը՝ քօն բառի: Այս կարգի բառերի ցեղակցութիւնը հաստատուել — արդէն նշանակում

է ստուգարանել: Մնացածը մի խնդիր է, որ ընդհանուր լեզուագիտութեան կը վերաբերի:

Այսպիսով ինչպէս տեսանք տօն եւ քօն նոյն բառի տարրեր ձեւերն են եւ երկուսն էլ նշանակում են անձրեւ: Նրանք, որ համեմատական բառերքեր ունին՝ կարող են որոնումներ կատարել այս ուղղութեամբ եւ տեսնել թէ արդեօք տօն նշանակող օտար բառերը որեւէ կապ ունին անձրեւի հետ: Ես հնարաւորութիւն չունիմ այդ աշխատանքը կատարելու:

Ն. ԱՂԱՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԴՐՈՋԵԱՆ ԿՈՐԻՆՆԻ ՅՈՐԴՋԸ

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ, 1927, Թիւ 9, պ. Ֆնտղեան հաճել է պատասխան գրել մեր գիտողութիւնների առթիւ, տպուած նոյն հանդէսում:

Պ. Ֆնտղեան մի գիւտ է արել, Կորինի մի հատուածի մի նոր մեկնութիւն: Որպէս ապացոյց, որ ինքը ճիշտ է հասկանում յիշեալ հատուածը, կոչ էր արել Փոքր-Կորինի եւ Ագաթանգեղին, որ սրանք եւս իրեն իբրեւ թէ համամիտ են: Ահա՛ իր յայտարարութիւնը, «Փոքր-Կորինի եւ Ագաթանգեղ յանկարծահասով մահ չեն հասկանար»:

Արդ մենք ցոյց տուինք, որ այս կոչումը յանրաւի է, ոչ Փոքր-Կորինի եւ ոչ Ագաթանգեղ պ. Ֆնտղեանի գործին վիաներ չեն: Կարծեմ, պարզ է խնդիրը:

Բայց տեսէ՛ք, ինչպէս է թլուրում հարցը պ. Ֆնտղեան ասելով, որ մենք զբաղուած ենք Կեղծ-Կորինով, փոխանակ հարազատի, «իբր ուղիղը գերադասելով», այլ եւ ուղում ենք որպէս թէ «Կեղծ-Կորինով ուղղել հարազատը»: Մտքի այս խոտորումը ներելի չէ բնական միջեւ անգամ պ. Ֆնտղեանի նման բանասէրին: Հակառակորդին հասկանալը եւ իր ասածը յիշելը առաջին եւ տարրական պահանջն է ամէն մի վէճի, առանց որի վէճն իսկ դառնում է ժամապաճառութիւն: Սրանով պ. Ֆնտղեան կրկնակի մեղանշում է, զրպարտելով նախ Կեղծ-Կո-

րիւնին եւ Ագաթանգեղին եւ յետոյ մեզ: Խնդիրը բնաւ այն չէ, թէ ինչպէս է վերաբերում Փոքր-Կորիւնը հարազատին: Աւելին կ'ստենք նրա վերաբերումը մեզ համար բոլորովին պարտադիր չէ: Հարցն այն մասին է, թէ Կեղծ-Կորիւնը իրաւ կողմնակի⁹ է պ. Ֆնտգլեանի ըմբռնումին, ինչպէս վերջինս հաւատացնում է, թէ սա սխալւում է իր կոչումով: Յոյց տուինք, որ սխալւում է: Ուրիշ ոչինչ: Նկատել էինք, որ Փոքր-Կորիւնի մէջ կան խօսքեր, որ դուցէ սպրդել են պ. Ֆնտգլեանի ուշադրութիւնից, խօսքեր, որ վկայում են, որ «յանկարծահաս»ով Վահանի մասն է հասկանում: Պ. Ֆնտգլեան առարկում է, որ այս խօսքերը Փոքր-Կորիւնի «ընդմիջարկութիւն» են, մոռանալով, որ կարեւորն հէնց այդ է, որ պարզում է մեզ Փոքր-Կորիւնի ըմբռնումը: Այդ ըմբռնումը ընդդէմ է պ. Ֆնտգլեանին եւ ուրեմն, անարդար գործ է կատարում պ. Ֆնտգլեան, երբ յայտարարում է որ Կեղծ-Կորիւնը նման է մոռածում: Մենք չենք, որ դիմում ենք Փոքր-Կորիւնին մեր ասածը հաստատելու համար, այլ ինքը պ. Ֆնտգլեան եւ մենք Փոքր-Կորիւնը քննելով, չենք ուզում հարազատ Կորիւնը ուղղել, այլ ուղղել պ. Ֆնտգլեանի սխալ կոչումը: Առանձին ներութիւն չէ հարկաւոր որ հասկացուի այս պարզ ճշմարտութիւնը:

Սակայն պ. Ֆնտգլեան թիւրեւով հարցը, զարմանում է, որ մենք Վահանին սուրբ ենք համարում: Դարձեալ, նախ մենք չենք սուրբ համարողը, այլ Փոքր-Կորիւն: Եւ երբ որով¹⁰ ինչո՞ւ է պ. Ֆնտգլեան զարմանում. որովհետեւ, Վահան «աշխարհիկ հոգերով եւ կրքերով զգածեալ մարդ էր»: Հարազատ Կորիւնը համարում է Վահանին «այդ պատուական եւ երկիւղած» եւ ուրեմն հնարաւոր էր, որ մահից յետոյ սրբանար, քանի որ այդ ուղին բաց է ամէն մի բարեպաշտ բրիտոնէի համար: Կեղծ-Կորիւնը, որքան եւ տգէտ եւ խեղճ պ. Ֆնտգլեանի աչքին, կարող է իր կողմէն հարցնել պ. Ֆնտգլեանին, ինչպէ՞ս է որ մեղսալից Վահանը, «որմէ սրբութեան բոյր այնքան քիչ կը բուրէր» հանդիսանում է քրիստոնեայ աշխարհի հովանաւոր, Սահակ եւ Մաշթոց սուրբ հայրերին փոխարինող: Փոքր-Կորիւն իրաւամբ կարող է նախատել պ. Ֆնտգլեանին, որ իր աչքի գերանը ուզում է ուրիշի աչքը խոթել:

Նման սխալ էր գործել նոյն բանասէրը եւ Ագաթանգեղի նկատմամբ, սրան եւս սուտ վկայութեան կոչելով: Ագաթանգեղ յարմարեցրել է Վահանի հատուածը Տրդատին, յանկարծախաւ բառը փոխարինելով յանկարծախաւով: Գիտակցական փոփոխութիւն է, համաձայն իմաստին:

Պ. Ֆնտգլեան յայտարարում է որ այդպիսի բառ չկայ եւ որ զբաղրական սխալ է փոխան յանկարծահաս-ի: Անհիմն ենթադրութիւն: Նախ այդպիսի բառ կայ: Ագաթանգեղն իսկ ուրիշ տեղ գործ է ածում նոյն բառը՝ «ուրախութիւն եղեւ եւ լինի ընդ անկարծախամ դարձ կենացն» (ԾԶ, էջ 243): Երկրորդ՝ Ագաթանգեղի բաղմաթիւ ձեռագիրներին եւ ոչ մինը հիմք չեն տալիս այդպիսի սրբագրութեան: Էջմիածնի դիտական հրատարակութիւնը պահել է յանկարծախամ ընթերցուածը եւ իրաւամբ: Խոստովելու է ինքնակոչ ուղղումներից: Սրբագրութիւնն եւս իր հիմքերն ունի եւ բաւական չէ մատը ճակատին դնել եւ կամայականութեան դաշտ բաց անել: Անցնենք այժմ հարազատ Կորիւնին:

* * *

Ասել էինք որ պ. Ֆնտգլեանի մեկնութիւնը Վահանի հատուածի անտես է անում ինչ ինչ քերականական անհարթութիւններ: Պ. Ֆնտգլեան մեզ պատասխանում է, որ մեր նկատողութիւնները այլ բան չեն եթէ ոչ «թիւր հայերէնագիտութեան փունջ»: Եւ այս քաջ հայագէտը փորձում է ցրել մեր սխալները, կարելի է ասել, թերաւարժ մտրուկի կայտառութեամբ:

Նախ՝ նկատել էինք, որ պ. Ֆնտգլեանի մեկնութեամբ «բարեացապաշտին Վահանայ» սեռական հոլովը դառնում է անուն բայի, որ քերականական անհեթեթութիւն է:

Տեսէ՛ք, ինչ է պատասխանում պ. Ֆնտգլեան. «մեր միտքը չէ եղած բնաւ աւելորդ դատախօսութիւն ընել՝ դիտականներու ընթերցման ենթարկուած յօդուածի մէջ մատնանիչ անել օրինակներ նոյն ինքն Կորիւնէ եւ ցոյց տալ թէ սովոր է «այլ, իսկ» շաղկապներէ անմիջապէս ետք սեռական հոլովով գնել անունը»:

Բայց տեսնելով, որ անգէտի հետ գործ ունի, «հարկադրուած է մէջ բերել իբր ապացոյց սա օրինակները. «իսկ Պաւղոս[ի] (իւր ուղղումն է) ի մտի եղեալ էր», եւ «այլ

սրբոյն Պաւղոսի չորեքտասանեքումբը թղթովք պատմէ»:

Որքան եւ մեղմ լինել կամենանք, բայց ստիպուած ենք ասել, որ քերականական խակութիւն է կարծել, որ որեւէ չաղկապ կարող է անուն բային փոխել սեռական հոլովի: Կարելի էր լռութեամբ անցնել այս պարագան, որպէս մի անզգոյշ սայթաքում, մի տեսակ *lapsus amatoris*:

Բայց ստիպուած ենք յիշեցնել, որ նրա մատնանշած սեռական հոլովները բնաւ կապ չունեն նախընթաց չաղկապի հետ, այլ կախուած են անցեալ դերբայից համաձայն որոշ քերականական երեւոյթի, որ յայտնի պիտի լինի նաեւ պ. Ֆնտզլեանին: Երբ ստորոգեալը արտայայտուում է անցեալ դերբայով կամ աներեւոյթ եղանակով՝ ենթական կարող է դրուել սեռական հոլովով, կամ պահել ուղղականը: Կորիւն հաւատարիմ է այս կանոնին: Այսպէս Կորիւն գրում է. «վասն որոյ երանելոյն հայեցեալ . . . , դառնայ»: «Ձայս աւճան ընկալեալ ի տեառն է երանելի առաքելոցն . . . իսկ Հաբելին զայն լուեալ, փութանալի հասանէր»: «Իսկ աշակերտասէր վարդապետին զտարեալս ընդ իւր յերկուս բաժանեալ . . . կարգէր» եւ այլն, գրեթէ ամէն մի էջում պատահում են նման դարձուածներ: Միեւնոյն ժամանակ պահում է երբեմն ուղղական ձեւը՝ «իսկ ցանկալի տեսոն եղբայրն Յակոբոս զհամարէն իսկ զգունգն սրբոց հանդերձ սրբասէր տերամբն յաւրինակ առեալ ի թղթի իւրում ասէ»։ Եւ այլն:

Պ. Ֆնտզլեան բերում է երկու օրինակ, մէկը նախապէս սրբագրելով առանց որեւէ անհրաժեշտութեան: Տպագիրն ունի՝ «իսկ Պաւղոս ի մտի եղեալ էր», Ֆնտզլեան ուղղում է «Պաւղոսի»: Մէկը թէ միւսը «իսկ»ի հետ կապ չունին եւ կախուած են «եղեալ էր» բայից:

Երկրորդ օրինակն է՝ «Այլ սրբոյն Պաւղոսի չորեքտասանեքումբը թղթովք պատմէ դիւր առաքելակիցս եւ նիգակակիցս եւ ուրախակիցս իւր առնէ»: Պ. Ֆնտզլեան, որ սրբագրութեան առանձին տենդ ունի, յուշում է նկատել, որ այս նախադասութեան մէջ երկու գիմորոշ բայերից մէկը պէտք է անցեալ դերբայ լինի, համաձայն լեզուի կանոնաւորութեան եւ Կորիւնի սովորութեան: Այսինքն պատմէ սխալ ընթերցում

է, փոխանակ պատմեալ (երեւի պատմել գրութիւնից սխալ արտագրուած): «Այլ Պաւղոսի պատմեալ . . . առնէ», կանոնաւոր ձեւ է, որ պատահում է Կորիւնի գրեթէ իւրաքանչիւր էջում: Ուրեմն, ի՞նչ մնաց պ. Ֆնտզլեանի «գասախօսութիւնից», որ առաջին անգամ զլացել էր անել եւ միայն յետոյ հարկադրուած անում է:

«Բարեացապարտ» բառն եւս մի առիթ է պ. Ֆնտզլեանի համար փայլելու իւրովի յատկութեամբ:

Դուրս է դալիս, որ այս բառը «անտրամարանական» կերտուած է, որ ունի իր «զագտնիքը» եւ արդոյ բանասէրը փորձում է լուծել առեղծուածը, կուժ ու կուլան կոտրելով այս անգամ եւս Կորիւնի գլխին:

Պ. Ֆնտզլեան դիտէ, որ Մակարայեցւոց գրքի թարգմանիչը Կորիւնն է, դիտէ, որ այս գիրքը թարգմանելիս Կորիւն կազմել է չարեացապարտ «վայելուչ» բառը, «զամենայն չարեացապարտ զՄենեղաւոս արձակել ի պարտեաց»: Յետոյ երբ սկսել է Մաշթոցի կեանքը գրել, Կորիւն թխել է բարեացապարտ «անյաջող եւ անտրամարանական» բառը, չարեացապարտ-ի կաղապարին վրայ ձեւելով: Ասել է թէ Կորիւն, որին քաջ հայկարան է անուանում պ. Ֆնտզլեան, վսեմ ոճով, աւելի տկար էր հայերէնի մէջ, քան պ. Ֆնտզլեան:

Չէ, այս բոլորը սին ենթադրութիւններ են, անհիմն եւ անտեղի: Պ. Ֆնտզլեան, որ չի յապաղում սրբագրելու Պաւղոս՝ Պաւղոսի, անտեղի եւ սխալ, յուշում է նկատել, որ չարեացապարտ բառն ինքն թիւր ընթերցումի արդիւնք է: «Ձամենայն չարեացապարտ զՄենեղաւոս» ուղղելու է «զամենայն չարեաց պարտ զՄենեղաւոս», «զամենայն չարեացապարտ» լեզուական անհեթեթութիւն է, որ չի արտայայտում այն ինչ որ ուղղում է ասել: Անշուշտ, մի թիւրիմացութիւն չկայ: Յոյն բնագիրը ունի՝ τῆς βλαγας κακίας αἰτιον, այսինքն «ամենայն չարեաց պարտ»: Ակներեւ է, որ չարեացապարտ թիւր ընթերցում է, փոխան չարեաց պարտ ձեւի: Որ մեր ենթադրութիւնը ճշմարիտ է, հաստատում է նոյն Մակար. գիրքը, ուր հանդիպում ենք մի ուրիշ եւ ստոյգ արտայայտութեան՝ «եւ կամ գալարտ ալլոց չարեաց ընկենուլ» (զլ. 13, 6): Միւս կողմից Եզնիկն ասում է՝ «որ թագաւորեցոյց

զհարն է պարտ չարեաց»։ Այս դասական վիպակները միանգամայն վաւերացնում է մեր ուղղումը։

Սրբազրական մեթոդի պահանջները, կարծում ենք, լիովին յարգուած են եւ իրաւունք ունենք ասելու, որ Ս. Գրքում չարեացապարտ բառը դոյութիւն չունի։ Հետեւապէս պ. Ֆնտզլեանի խորիմաստ պտոյտները պարապ զբօսանք են։ Կորինն էլ անպարտ է այն «անտորամարանական» կերտուածների համար, որ մնում է միայն պ. Ֆնտզլեանի սեփականութիւն։

Կորինն ինքն է կազմել բարեացապարտ բառը առանց ուրիշի ազդեցութեան, մի բարդութիւն, որ յատուկ է Կորինեան լեզուական ճաշակին. ի՞նչ է նշանակում։

Պէտք չկայ ծանրանալու մահապարտ, մեղապարտ, վրիժապարտ եւ նման բառերի վերայ եւ կամ ցոյց տալու, որ սրանց նախագաղափարը երանական *tanu-parəta*, պահ. *tanapühr*, ալլ. *parəto-tanu*, կամ *pešo-tanu*, պարսկ. *pašotan*, որ նշանակում է անձնապարտ, ինքնապարտ, պէտք չկայ պրպտելու այս բարդութեան սկզբնական իմաստը։ Մեր նպատակի համար բաւական է յիշել բարեացակամ, բարեացապաշտ բառերը, որոնց դասական ձեւն է բարեկամ, բարեպաշտ։ Վիճելի բարեացապարտի աւելի ստույգ ձեւն է, ուրեմն բարեպարտ։ Սրա իմաստը հասկանալու համար, մտաբերելու է՝ երախտապարտ, չնորհապարտ կազմութիւնները։ Երախտապարտը նա է որ պարտ է երախտիք, չնորհապարտը նա, որ պարտ է չնորհ։ Հետեւապէս եւ բարեացապարտը կամ բարեպարտը նա, որ պարտ է բարիք։ Երախտիք ասածը ալլ. բանն է քան բարիք — Ս. Գրքում երախտիք համապատասխանում է յոյն *ἀγαθὸν* «բարիք» բառի, որով բարեացապարտ համազօր է երախտապարտի կամ երախտագէտի։

Կորինն այսպէս է անուանում Վահան Ամատունի իշխանին։ Արդեօք անպատեհութիւն կա՞յ։ Ամենեւին ոչ։ Վահանը Սահակի եւ Մաշթոցի մօտ ուսել էր գիր եւ գպրութիւն, աշակերտել սուրբ հայրերին։ Մաշթոցի մահից յետոյ Վահանը հոգ է տանում վաշկելու յուզարկաւորութեամբ թաղելու նրա մարմինը Օշականում, երեք տարուց յետոյ կանգնում է խորան նրա նշխարների վերայ — այս արտայայտութիւն է երախտա-

գիտական զգացումի հանդէպ իր եւ համայն աշխարհի գրական ծնողի։ Վահանը երախտագէտ անձն էր, եւ Կորինն իրաւունք ունէր այդպէս անուանելու։

Պ. Ֆնտզլեան մեծ եռանդով ընդգիծանում է մեր մեկնութեան, ուղեցոյց ունենալով, երեւի, Հայկազնեան բառագիրքը։ Բառագիրքը ասում է, որ բարեացապարտը նա է, «որ ի ձեռն բարերարութեանց պարտական առնէ զբարերարեալն»։ Անհիմն բացարուծիւն։

Պ. Ֆնտզլեան զգալով այս բացատրութեան տկարութիւնը, աշխատել է ալլ կերպ հիմնաւորել նոյն իմաստը, պատմելով այն հեքիաթը, որ ձգտում էր, չարեացապարտի թիրիմաց գնաւիր համարել բարեացապարտը։

Պ. Ֆնտզլեան գտնում է, որ մեր մեկնութիւնը չի պատշաճում այն գործածութեան, որ նկատում է հեղինակների մօտ։ Այսպէս Ազանթաղեղ անուանում է Տրդատին բարեացապարտ։ Պ. Ֆնտզլեան հարցնում է, արդեօք Տրդատն եւս երախտապարտ էր։ Անպայման երախտապարտ էր եւ աւելի քան Վահանը։ Տրդատը խոզ էր եւ մարդ դարձաւ, երբ «յանկարծակամ» քրիստոնէութիւն ընդգրկեց եւ այս բանի համար նա յաւէտ բարեացապարտ էր։

Հայկազնեան բառագրքից քաղում է պ. Ֆնտզլեան եւ Պորենացու, Յովհան Կաթողիկոսի եւ Թովմայ Արծրունու անունները, որ նոյն բառը գործ են ածել իրրեւթէ ուրիշ իմաստով, քան մեր մեկնութիւնը։ Այս նկատողութիւնը եւս ստույգ չէ։

Կորինից յետոյ բարեացապարտ բառը կիրառում է Ղեւոնդ Երէց եւ յետոյ Պորենացի։ Թովմայ Արծրունին արտադրում է Ղեւոնդից եւ Յովհան Կաթողիկոսը, հաւանորէն, Պորենացուց, եթէ ոչ Կորինից։ Հաշուի առնելու է միայն երկու առաջին հեղինակները։

Պորենացին նոյն բառը գործ է ածում Թէոդոս Կայսրի նկատմամբ։ Նախ պէտք է նկատել, որ Պորենացու ձեռագիրները տալիս են երեք ընթերցում՝ բարեացապաշտ, չարեաց անպարտ, բարեպաշտ։ Այս ընթերցումները հաշտեցնել կարելի է միայն, եթե թաղելով որ սկզբնական ընթերցումն եղել է բարեացապաշտ։ Թէոդոսի սովորական մականունն է բարեպաշտ։ Սակայն, ընդունենք որ ստույգ ընթերցումն է բարեացապարտ։

Ի՞նչ անպատեհութիւն: Թէպէտ, որպէս քրիստոնեայ թաղաւոր պարտաւոր է բարիք գործել: Բարեացապարտը նա է, որ պարտական է բարիք անել, լինի ի տրիտուր ստացած բարիքի, լինի ի հետեւանս իր կոչումի, լինի ստիպուած որեւէ հանգամանքից: Յովհան Կաթողիկոս Նոյն միտքը արտայայտելու համար, հարկ է տեսել աւելացնել «ի բարիս բարեացապարտ», խօսելով բիւզանդական Կոստանդին Կայսրի մասին (էջ 148):

Ղեւոնդ Երէցը պատմում է, որ Օմար ստանալով Լեւոն կայսեր յաջող պատասխանը ամաչեց եւ «առաւել եւ յաւելոյր զբարեխառնութիւն եւ զբարեմտութիւն առ ազգքրիստոնէից եւ ամենայն ուստեք բարեացապարտ զինքն ցուցանէր»: Ասել է թէ, Օմար աշխատում էր ամէն կերպ ցոյց տալ, որ ինքը պարտաւոր է բարիք գործել: Այստեղից առնում է եւ Թովմա Արծրունին:

Կարծում ենք, որ մեր տուած մեկնութիւնը իր տեղին է բոլոր դէպքերում եւ կարիք չկայ հակադրամարանական ենթադրութիւնների:

Ի պէտս զարգացելոց քերականութեան մէջ պ. Ֆնտզլեան կարդացել է, որ «որ», յարաբերական դերանունը «երբեմն բաղմարար վարի»: Այստեղից հետեցրել է, որ կ'ուղէ որ գործ կ'ածէ, կ'ուղէ որք:

Ոչ, պ. Ֆնտզլեան: Լեզուի մէջ տարականոն երեւոյթներն եւս իրենց հիմքն ունին եւ բանասիրութեան գործն է մեկնել երեւոյթները եւ ոչ թէ զարտուղին ընդհանրացնել քմհաճ ծաւալումով: Բարի է, որ Բագրատունին գրի է առել որի բաղմարար կիրառութիւնը: Գուցէ աւելորդ չէ, որ պ. Ֆնտզլեան սերտել է նրա գրածը: Բայց որպէս զի պ. Ֆնտզլեան իրաւունք ունենայ դատաստութիւն կարգաւ այս մասին, պէտք է որ մի բան աւելի գիտենայ քան ինչ որ գրուած է երեք քառորդ դար յառաջ: Այսպէս Ֆնտզլեանի սերտած քերականները բերում են որպէս օրինակ որի յոգնարար գործածութեան Ս. Գրքի այս տունը «յամենայն ծառոց որ է ի գրախտիկ»: Ակնհերեւանհեթեթութիւն, որ ուղղելու է «յամենայն ծառոց որ է ի գրախտիկ»: Արդարեւ, բաւական է համեմատել յոյն բնագրի՝ ἀπὸ παντὸς ἔθλου τοῦ ἐν τῷ παρὰ δέισω, որպէս զի համոզուենք, որ սրբագրութիւնը ուղիղ է:

Սակայն հետունքը չգնանք, մնանք Կորինի գրքոյի սահմաններում, ուր տեսնում ենք որի բաղմարար գործածութեան դէպքեր: Մօտիկ քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս դէպքերի մի մասը կարօտ է սրբագրութեան: Օրինակ, Կորին ունի՝ «աւրինակ առէք չարաւնաց եւ (յ) երկայնամտութեան զմարգարէսն, որ խաւեցան յանուն տեսոն»: Սխալ գրչութիւն է: Յակ, թղթ. Կթղ. Դ. կարդացում է՝ «աւրինակ առէք, եղբարք, չարաւնաց եւ երկայնամտութեան զմարգարէսն, որք խաւեցան յանուն տեսոն»:

Ուրիշ դէպք: Կորին ասում է՝ «մի՛ անփոյթ առներ շնորհացրդ որ ի քեզ են... եւ զանձն ապրեցուցես եւ զայնոսիկ որ քեզն լսիցես»: Այստեղ երկու բնորոշ գործածութիւն կայ. յոյնն ունի՝ μὴ ἀμείλει τοῦ ἐν σοῖ χαρίσματος, ὁ ἐδόθη σοι. «Շնորհք» նշանակող յոյն բառը եզակի թիւ ունի, ուստի եւ յարաբերականն է եզակի: Մինչդեռ հայը նիւթական թարգմանութեամբ չար սոսի դէմ դրած է շնորհք, եւ յոյն ὁ թարգմանել է ճշդիւ որ, մոռանալով, որ «Շնորհք» յոգնակի է:

Միեւնոյն օրինակում տեսնում ենք՝ «զայնոսիկ որ քեզն լսիցես», Ս. Գրքի թարգմանիչներն անգամ սիրում են յոյն անցեալ եւ ներկայ դերբայները արտայայտել յարաբերական նախադասութեամբ հայ լեզուի ոգու համաձայն: Այս դէպքերում գրեթէ ընդունուած կանոն է որ գործածել եզակի եւ թէ յոգնակի մտքով: Այսպէս յոյն τοῦ αὐτοῦ αὐτοῦ = «զլսողս», հայը թարգմանում է «որ լսիցեն» (հայի օրինակում՝ եղել է, անշուշտ, τοῦ αὐτοῦ αὐτοῦ). Ուրիշ խօսքով հայ դարձուածները՝ որ լսեն, որ լսիցեն, որ լուեալ են համապատասխանում են յոյն դերբայներին: Աւետարանն ունի՝ երանի որ քաղցեալ եւ ծարաւի իցեն = οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες եւ այլն: Նոյն ոգով գերադաս է ասել «որ իմաստունք են» փոխան յոյն «իմաստունք»: Հաշուի է առնելու նաեւ pluralia tantum բառերի եղարար համաձայնութիւնը, որ յայտնի է ուրիշ լեզուներում:

Այսպիսով որի բաղմարար վարումը կամայականութեան խալ չէ եւ ոչ քերականական բխութեան ծնունդ: Եթէ թողնենք սխալ գրչութիւնները, մեծ մասամբ աշխարհիկ լեզուի ազդեցութեան տակ, միւս դէպքերը իրենց բնաւոր հիմն ու բացատրութիւնն ունին:

Արդ պ. Ֆնտզլեան պնդում է, որ Վահանի հատուածում՝ «Վահանայ . . . կենաց ամենեցուն լինէր, որ աշխարհածնին . . . վայելէր», դժածս իրար կապակից են: Չենք կարծում, որովհետեւ կարելի է ասել «ամենեցուն, որ», բայց անհեթեթութիւն էր «ամենեցուն լինէր, որ . . . վայելէր», սպասելու էր՝ վայելէին: Պ. Ֆնտզլեան նկատում է ներողամտաբար, որ մենք որի բազմաբար վարումին անգէտ որպէս թէ բնագրի՝ «զհամատաւտն որ ոչ միայն մեզ յայտնի է» սրբազրեւ ենք որք, եւ չի ուզում ծանրանալ այս ձախող ձեռնարկի վերայ:

Ափսոս, որ արգոյ բանասէրը չի ծանրացել, այլապէս պիտի տեսնէր, որ բնագրի որք ուղղում ենք որի եւ ոչ թէ, ինչպէս պ. Ֆնտզլեանն է կարծում, որք՝ որքի:

Յանկարծաւաւ բառի առթիւ պ. Ֆրնտզլեան մի բան է միայն ապացուցանում յաջողութեամբ, որ հասանել նշանակում է հասնել, եւ յակարծաւաւ նշանակում է յանկարծաւաւ: Բայց բառիս դիրքը նախադասութեան մէջ մնում է մութ մինչդեռ այս է վէճի նիւթը: Չի կարելի ասել «Վահանայ . . . յանկարծաւաւ լինէր», չի կարելի ասել «ամենեցուն, որ վայելէր»: Սրանով տապալում է եւ պարոնի մեկնութիւնը հատուածի, որպէս հակաբերականական ոտնձգութիւն:

Մեր տուած բացատրութիւնը եւս անբնութենաւոր է համարում, գուցէ եւ իրաւամբ: Մեր կողմից մի փորձ էր հիմնաւորել քերականորէն նախադասութեան հիմնաւորը իմաստը, ենթադրելով որ բնագիրը անաղարտ է: Փոքր-Կորիւնից սկսած մինչեւ նորագոյն բանասէրները մահուան իմաստով են ըմբռնել քննելի հատուածը: Վահանը «հայրենեաց որդի» է, այն հայրենեաց, որ մեռած են, եւ միեւնոյն ժամանակ Վահան նրանց «կենակից»: Ակնհերեւ է, որ կենակցութիւն չի կարող այս աշխարհում լինէր մեռած մարդկանց հետ:

Թերեւս, մեր միտքը աւելի ճշգրտած կը լինէինք, եթէ աւելցնէինք, որ յանկարծաւաւ ենթադրեալ գոյականի իմաստը բխում է նրանից, որ զեղջած է «կատարումն» կամ «կէտ» բառը, որպէս մի տեսակ ellipsis, փոխանակ լրիւ «յանկարծաւաւ (կէտ) կենաց» ձեւի: Օրհաս բառի մէջ եւս օր հասկացում է որպէս օր մահուան: Բնաւ յաւակ-

նութիւն չունինք պնդելու մեր մեկնութեան վերայ, այն պարզ պատճառով, որ ուր թարգմանութիւնը ստիպուած է տեղի տալ մեկնաբանութեան, հետեւանք միշտ կը լինի թէական: Ստոյգն այն է, որ նախադասութիւնը իր ներկայ վիճակում քերականորէն անյարիւր է: Հաւանական է որ աղաւաղուած է: Ազատանգեղ եւ փոքր-Կորիւն ունին «ասպնջական ցանկարի» բառերը, որ պակասում են Կորիւնի հատուածում: Կասկածելի է, մանաւանդ, երբ ի նկատի առնենք, որ Կորիւնի վերջաբանութիւնը բարեւոք վիճակի մէջ չէ:

Դարձեալ նոյն երկու հեղինակները ունեն՝ բարեացապարտն Վահան, բարեացապարտն Տրդատ, փոխանակ Կորիւնի սեռական հոլովի, որ ուղաղութեան արժանի է: Վիճելի հատուածը հաւանորէն կարօտ է սրբազրութեան:

Ասած էինք, որ Կորիւնի վերջաբանը կառկածի տեղիք է տալիս: Մաշթոցի աշակերտը, որ դրում է իր ուսուցչի կեանքը, կարիք չպիտի ունենար հաւատացնելու, որ ինքը գրում է « ոչ ի հին համբաւուց», այլ որպէս «ականատես»: Հակառակ իր յայտարարութեան նոյն հեղինակը ստորեւ խոստովանում է որ քաղել է «ի նշանաւոր դիտակաց» սակաւը: Մի հանգամանք, որ մթութիւն է չաղում Կորիւնի երկի շուրջը:

Պ. Ֆնտզլեան գտնում է, որ պէտք է հաւատալ, քանի որ Կորիւն «բարդ ի բարդ կը թուէ հաւատարիմ վկայի իր հանգամանքը»: Իսկ գիտականերից բանաբաղութիւնը: Սրա պատասխանն էլ ունի պ. Ֆնտզլեան: Գիտակասածը, որպէս թէ գիտունն չէ նշանակում, ինչպէս յայտնի է ամէն մի տղայի, այլ գիտցուած, եւ օրինակ է բերում երեւակ բառը, որ իբրեւ նման բնոյթ ունի եւ նշանակում է երեւոյթ:

Ոչ, պ. Ֆնտզլեան, գիտակ նշանակում է գիտցող, եւ երեւակ՝ երեւցող: Ուրիշ ոչինչ: Խնայելու է լեզուն եւ միտքը բռնադրօսիկ եւ ապարդիւն ճիգերից:

Կորիւն ասում է որ չուղեց «զամենայն արարեալս կտակաւ զիրաքանչիւրսն [նշանակել]» (յաւելումը մերն է): Պ. Ֆնտզլեան շտապում է կտակաւ ուղղել գտակաւ եւ դարմանում է, որ մենք չգիտենք այս գիտոր: Այլեւ, նայելով Հի.ի աւետում է որ բառի ամբողջական ձեւն է «ճշգիւ գտակաւ»:

Այստեղ եւս պ. Ֆնտզլեանի անխոհեմութիւնը գալիս է բախելու մեր զգուշութեան: Արդեօք բաւարար հիմ կա՞յ առաջարկուած սրբազրութեան: Կորիւնի ձեռագիրները կարգում են կտակաւ: Ազաթանգեղի մօտ համապատասխան հատուածում երկու հին ձեռագիրներից մէկը եւ հնագոյնը՝ զրուած 1261 թուին ունի կտակաւ, միւսը՝ զրուած 1293 թուին՝ գտակաւ: Թուում է թէ սրբազրութիւնը զոնէ վաղաժամ է: Այլեւ պ. Ֆնտզլեան ինքը պիտի ձեռնպահ մնար իր սրբազրութիւնից, իմաստի տեսակէտից: Ճշդիւ գտակաւ նշանակում է ճշդիւ, խուզիւ գտակ ծագելով գտանել բառից: Ականատես զրոյր պէտք ունի՞ այս եղանակով վարուելու: Հարկաւ, չէ: Կամ զրոյր ականատես չէ, կամ գտակաւ բառը իր տեղը չէ:

Կորիւն ասում է «Ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով զհամառաւտան կարգեցաք, որ(ք) (մենք ենք զեղչում) ոչ միայն մեզ, այլեւ որ զմատենանսն ընթեռնուն, յայտնի է»: Ազաթանգեղի մօտ վերջին նախադասութիւնն է՝ «որք ոչ միայն մեզ, ով թագաւոր, այլ յորժամ քո առաջի զմատենանդ ընթեռնուցուն, յայտնի է»: Պ. Ֆնտզլեան կամենում է Կորիւնը սրբազրել ըստ Ազաթանգեղի: Մենք ձեռնպահ ենք մնացել եւ մնում ենք եւ այժմ այսօրինակ ուղղումներից, ոչ անգիտութեամբ, այլ այն պարզ պատճառով, որ ուր բնագիրը տարբեր իմաստ է տալիս, չի կարելի է մէկը միւսով ուղղել: Կորիւն ասում է իր գրածը յայտնի է ոչ միայն իրեն այլ եւ որոնք մատենաներ են կարգում, այսինքն զրազէտներին: Ազաթանգեղոսի միտքը ուրիշ է, որ իր գրածը յայտնի է ոչ միայն իրեն, այլ եւ յայտնի կը լինի թագաւորին, երբ նրա գրածը կարգան նրա առաջ: Կորիւն եւ Ազաթանգեղ մի ուրիշ խրատական օրինակ են տալիս նոյն ուղղութեամբ: Կորիւն ունի՝ «եւ զի ըստ աւրինակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան»: Ազաթանգեղ նոյն բառերից հիւսում է միտք. «քանզի ըստ աւրինակի գրելոցս առ ի մէնջ ի կատարումն դարձուցաք»: Արդեօք թոյլատրելի՞ է մէկը միւսով ուղղել: Ոչ երբեք. որովհետեւ տարբեր իմաստ են արտայայտում, եւ չի կարելի ստել, տարբերութիւնը աղաւաղման հետեւանք է թէ ոչ բնագիր է:

Կորիւնի վերջաբանի մէջ մի կարեւոր կէտ անհասկանալի է մնացել պ. Ֆնտզլեան-

ին, մի կէտ, որ միանգամայն նոր լոյս է աբուում ամբողջ Յառաջարանի կերտուած լվերայ: Իներենք նախ այդ մասը ուղիղ ընթերցումով:

«Բանդի չէաք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալսն կտակաւ զիւրաքանչիւրսն [նշանակել]¹, այլ ի դիւրագոյն եւ ի հեշտագոյն(ս) յառաքելական անդր զանձինս պատասպարեցաք, որոյ անցեալ զբաղմախուռն արգասեւք սրբոցն առ ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարեւորագոյնսն պատմեաց (փոխ. տպագրի պատմելոյ) . [ըստի եւ մեր առեալ] հանգոյնս (եւ ո՛չ զհամանգամս որպէս տպ. ունի) ասացաք, ոչ ի պատիւ սրբոցն Աստուծոյ որք ամենապարծ եւ կենդանատուր խաչին ծանուցեալք յարգեցան, այլ յաւրինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց, եւ որք նոքաւք աշակերտելոց իցեն յազգս աղգաց»:

Տեսէք ինչպէս է հասկանում Կորիւնի այս տողերը պ. Ֆնտզլեանը. «քանզի անբաւական էր ամէն ըրածները ճշդիւ գտակաւ ամէն մէկը նշանակել, դիւրագոյնին անոր առաքելական գործունէութեան պատմութեամբ զբաղեցաւ, գաղափար մը տուաւ կարեւորագոյնին վրայ»:

Կորիւն շատ խելօք մարդ չէ գուրս գալիս պ. Ֆնտզլեանի բացատրութեամբ: Նա, որ ձեռնարկել է գրելու գրի պատմութիւնը, այժմ խոստովանում է, որ «գիւրագոյնին անոր առաքելական գործունէութեան պատմութեամբ զբաղեցաւ» եւ այն էլ «կարեւորագոյնին վրայ գաղափար տալու համար»: Աւելի անմիտ բան չէր կարելի վերագրել մի մատենագրի:

Ոչ, պ. Ֆնտզլեան, «առաքելական» չի նշանակում առաքելական գործունէութիւն: Կորիւն ինքը զինքը արդարացնելու նպատակով, որ շատ բան չէ պատմել իր ուսուցչի եւ տառերի գիւտի առթիւ, կոչ է անում առաքելական օրինակին, որ է Ղուկաս աւետարանիչը:

Ինչպէս որ Ղուկասը զանց է անում պատմելու մանրակրկտորէն առաքեալների բաղմախուռն գործունէութիւնը, եւ արձանագրում է միայն կարեւորագոյնը, այնպէս վարում է եւ հայ հեղինակը: Առաքեալին հետեւելով, թողնում է շատը եւ բաւականաւորում է քչով եւ կարեւորով:

Ղուկասի յիշատակութիւնը խորհրդաւոր է:

¹ [] մեր յաւելուքներն են, () յապաւումները:

Նրան հետեւել է հայ մատենագիրը ոչ միայն այս կէտում: Աւետարանչի նախաբանը օրինակ է ծառայել եւ մեզ գրադեցնող վերջաբանին: Ղուկասը գրում է. «քանզի բազում բաւարեցին վերստին կարգել զպատմութիւն վասն իրաց հաստատելոց ի մեզ, որպէս աւանդեցին մեզ որ ի սկզբանէ ականատեալսք եւ սպասաւորք եղեն բանին: Կամ եղեւ [եւ] ինչ որ ի սկզբանէ զիեռ երթեալ էի ամենայնի ճարտութեամբ կարգաւ գրել քեզ, քաջութիւնս, զի ծանիցես զբանիցն, որոց աշակերտեցար, զճարտութիւնս»:

Դժուար չէ նկատել, որ կանգնած ենք այն ծառի մօտ, որտեղից քաղուած են վերջաբանի պատկերները: Գրական կերտուածք եւ բառացի մթերքը մատնում են նախաբանի խնամութիւնը Կորինթի վերջաբանի հետ: Նախաբանի լոյսի տակ այլ կերպ է ներկայանում ցայտմ ընդունուած կարծիքը, որ վերջաբանը Կորինթից է անցել Ագաթանգեղին: Առաջնութիւնը գոնէ այս կէտում թուում է թէ զիջանելու է Ագաթանգեղին: Սա աւելի մօտ է իր կառուցումով Ղուկասի նախաբանին: Ագաթանգեղին՝ «ով թագաւոր» կոչականը համապատասխանում է Ղուկասի՝ «ով թէոփիլէ» զիմումին: Նրա խօսքը՝ «յորժամ քո առաջի զմատենդ ընթեռնուցուն, յայտնի է (sc. լիցի)», համաձայնում է նախաբանի՝ «զի ծանիցես զբանիցն, որոց աշակերտեցար, զճարտութիւնս»:

Կորին չունի «ով թագաւոր» կամ փոխարինող կոչական, ընդդէմ Ղուկասի՝ «ով թէոփիլէ»ի: Հետեւապէս Կորին չէր կարող կաղապար ծառայել Ագաթանգեղին: Կորին զեղչելով կոչականը, ստիպուած փոխում է նախադասութեան կազմը ի միտս իմաստին: Ղուկաս գրում է, որ գիտենայ թէոփիլը, Ագաթանգեղը կրկնում է նոյնը, որ իր գրածը, «երբ կարդան թագաւորի առաջ, յայտնի լինի նրան», իսկ Կորին ի՞նչ է ասում. որ իր գրածը յայտնի է ով որ մատենաներ է կարդում եւ կամ եթէ ուզեցնք ըստ Ագաթանգեղի, ով որ իր մատենան է կարդում: Առաջին երկու հեղինակների առածը հասկանալի է, որպէս զիմում որոշ անձանց, իսկ Կորինի բերանում նոյն խօսքը կորցնում է իր *raison d'être* ը, քանի որ առիթաւոր անձը չկայ մէջ տեղը:

Ղուկասը յիշում է, որ իրենից առաջ շատերն են գրել ականատեաների աւանդութեան հիման վերայ, ինչ որ ինքն եւս ուզում

է գրել որպէս ոմն, որ «զհետ երթեալ է ամենայնի», ասել է թէ եւս ականատեա է: Վերջաբանի հեղինակին ծանօթ են գիտականը, որոնցից քաղում է, թէ եւ ինքն ականատեա է: Արդ Ագաթանգեղ խմբագրական գործ է, եւ այս խօսքերը նրա նկատմամբ ճարտութիւն է: Իսկ Կորինի համար ո՞վ են այս գիտականները, արդեօք Ս. Գրքի հեղինակները, որոնցից յառաջընթանում են իր եւ որոնց թուում է թէ առանձին կարեւորութիւն է տալիս, որպէս իր գիտականութեան վկաներ: Իսկ եթէ չէ, հարկադրուած ենք ընդունելու, որ վերջաբանը պատկանում է Ագաթանգեղին եւ յարմարեցրած յետոյ կամ միաժամանակ Մաշթոցի կեանքին: Պէտք է խոստովանել, որ շատերը այն հատուածներից, որ անցած են համարում Կորինից Ագաթանգեղոսի «զարձ փրկութեան» մասը, աւելի իր տեղն են Ագաթանգեղի մօտ, քան Կորինի:

Ամէն պարագային երկու երկերը, եթէ անգամ ելած են միեւնոյն գրչից, տակաւին կնճռոտ են իրենց փոխադարձ յարաբերութեան մէջ: Վաղաժամ է պնդել Մաշթոցի վարքի առաջնութեան վերայ ամէն կէտում:

Գուցէ աւելորդ չէ նկատել, որ Ղուկասի «կարգաւ գրել» կարող է թեւադրել, որ վերջաբանի երկու ընթերցուածները կտակաւ թէ գտակաւ, թերեւս, ծագում են սկզբնական կարգաւից: Ուրիշ անգամ չեն պատահում այս բառերը Ագաթանգեղ-Կորինի մօտ, որ սիրում են կրկնութիւններ, մինչդեռ կարգաւ պատահում է (օր. զայս ամենայն կարգաւ պատմեցից, էջ 130, հատ. էջմիածնի):

Վերջաբանի ակնարկը Ղուկասին կրկնում է Ագաթանգեղի մօտ, Վարդապետութեան ԾԹ. գլխի մէջ: Այստեղ եւս հեղինակը ծրագրում է իր անելիքը Ղուկասին հետեւելով: Սա պատմում է Քրիստոսի կեանքը յարութիւնից յետոյ շատ համառօտակի, ուստի նորէն դառնում է նոյն խնդրին Գործքի մէջ: «Ակն արկեալ մեզ այսուհետեւ ի վախճան ասացելոցս, ճառս ի մէջ առնուլ... մանաւանդ զի առնեթեք եւս ունիցիմք զդիւրահասոյց քաջալերիչն զերանելի Ղուկաս, որ իրողէտ եւ միջամուխ քրիստոսագործ իրացն կատարելոց ճանաչի...: Եւ քանզի համառաւ քանիւ առ ի կատարած աւետարանին իւրոյ զերկնաշու ճանապարհն

Քրիստոսի նշանակեաց, առնու զարձեալ յառաքելանշան յերկրորդ մատենին զօրպիսութիւն իրաց կարգել...»: Մէջ է բերում Ղուկասի նախաբանը, որով հաստատուում է մեր համեմատութիւնը վերջաբանի հետ:

Ազգբի ընդգծած նախադասութիւնը նոյն միտքն է արտայայտում, ինչ որ վերջաբանի «եւ քանզի ըստ աւրինակի գրելոցս առ ի մէջն ի կատարումն զարձուցաք»: Կորինի մօտ սոյն նախադասութիւնը կարդացւում է՝ «եւ զի ըստ աւրինակի գրելոցս առ ի մէջն հարքն ի կատարումն զարձան»: Հնարաւոր է արդեօք սրբագրել Կորինը Ագաթանգեղի կրկնակի արտայայտած իմաստի հիման վերայ: Որքան եւ հաւանական, բայց եւ այնպէս ձեռնպահ մնալու է, քանի որ ձեռագրական կոռւան չկայ:

* * *

Գալով Կորինի գրութեան ժամանակին, մնում ենք նոյն կարծիքին: Պ. Ծընուպէանի ուղղութիւնները չեն որ պիտի փառատեն մեր կասկածները: Նրանք ոչինչնորութիւն չեն պարունակում: Ինչ որ նոր է, չատ հին է, օր. որ Ագաթանգեղ գրուած է 452—456 թուերին: Հայ բանասիրութիւնը երջանիկ կը լինէր, եթէ կարողանար այսպիսի ճշգրտութեամբ որոշել որեւէ մատենագրի, անգամ Ս. Գրքի թարգմանութեան տարեթիւր: Հայ գրի անդրանիկ երկերի յաջորդական կապը որոշելու փորձերն իսկ բախում են զփութարութեանց:

Կորինի մերձաւորութիւնը Ագաթանգեղի, Եւթաղի եւ Մակաբայցւոց գրքին, յայտնի է: Սակայն սրանց փոխադարձ յարաբերութիւնը մնում է խորհրդաւոր: Աւելի քան կասկածելի է, որ միեւնոյն գրչից ելած լինին:

Ուրիշ անգամ այն միտքն ենք յայտնել, որ Լուսաւորչի կեանքը գրի առնելու նախաձեռնութիւնը պատկանում է, թերեւ, իրեն Մաշթոցին: Կորին շարունակել է իր ուսուցչի գործը, լրացրել եւ իր անձնական կնիքը գրել նրա վերայ: Ագաթանգեղ խրմբագրական ձեռնարկ է եւ խմբագրողի ձեռքի հետքերը նշմարելի են: Դժուար չէ նաեւ գատել հինք նոր յաւելումներից:

Ինչ վերաբերում է Եւթաղին եւ Մակաբայցւոց գրքին, բաւարար հիմք չկայ սրանց թարգմանութիւնը Կորինին վերագրելու: Թուում է թէ լեզուական եւ ոճային խնամու-

թիւնը բացատրելու է նրանով, որ Կորինն է կրում նրանց ազդեցութիւնը: Առնենք նախ Եւթաղի նախադրութիւնները: Կան նմանութիւններ, որ վկայում են աւելի այն մասին, որ Կորին բանաբաղ է, քան թարգմանիչ:

Կորին. «Թէպէտ եւ էի կրտսերագոյն եւ առաւել քան զկար մեր գրաւեալ անաչառ հրամանին հասելոյ»...

Համեմատել Գործք Առաք., Յառաջ. (էջ 723, հր. 204րապ), «զի անտի զմեզ հայրենի հրամանն յանդգնել աւելի քան զկար մեր գրաւեաց»...

Կորին, «զի կամարագոյնս նախիցեմք գիւմատարած ալեաւքն վարդապետական ծովուն»...

Համեմ. Կթղ. Յառաջ. (էջ 750). «զոր աւրինակ եթէ փոքր նաւակաւ ոք կարծից է գիւմատարած զծովն հատնել անցանել»...

Կորին. «տրամական հոգւովք պաշարեալ եւ քակարդապատեալ կայ»...

Համեմ. Գործք. Առաք. Յառաջ (էջ 723). «զանուանակիր աստուածեղէն պատգամացն զմիջամուխ իմաստութեան... որ շուրջ զքեւ քակարդապատեալ»...

Կորին. «ոչ ի մէջն արուեստախաւսեալ մերոյն կարծեաւք վիճարանելով»...

Համեմ. Պաւլ. Թղթ. (էջ 765) զգիւրացոյցն զգիւտս իսկ արուեստախաւսեալ»...

Կորին. «ամի ամի գումարելովք ի նոյն ամսեանն զնոյն յիշատակն տաւնախմբեն».

Համեմ. Պաւլ. Թղ. (էջ 764), «ամի ամի գաւր յիշատակի նորա տաւնախմբեն».

Նմանութիւնն այնքան ակնյայտնի է, որ երկու ենթադրութիւն կարող է լինել, կամ Կորինն է փոխառու, կամ ինքն է թարգմանել Եւթաղի գործքը եւ այնուհետեւ նոյն զարձուածները կիրարկել Մաշթոցի կեանքին մէջ: Կորինի ոճը, որքան որ կարելի է դատել ըստ Մաշթոցի կեանքի, իրաւունք չէ տալիս երկրորդ ենթադրութեան: Կորինն չէ Եւթաղի թարգմանը: Նմանութիւնը արդիւնք է բանաբաղութեան: Կորինն ծանօթ է երեւում ոչ միայն Եւթաղի, այլ եւ ընդհանրապէս Ս. Գրքի նախադրութեան: Մի շարք բնորոշ բառեր մատնում են նրա ծանօթութիւնը—անուանակիր, միջամուխ, աստուածամերձ, արգիւնական, թեքել (ի հրէից անտի, էջ 809), հրապարակախոս:

Նոյնը կարելի է ասել եւ Մակարայեցւոյ գրքի մասին, որ դժուար թէ Կորինթի գործ լինի: Ոչ եւթադ եւ ոչ Մակար. գիրքը հասակակից չեն Ս. Գրքի միւս մասերի թարգմանութեան: Նրանք պատկանում են Ե. դարի երկրորդ կէսին:

Կոնիբերը կարծիք էր յայտնել, որ եւթադ թարգմանուած է 448ին, նրա հիմը չարժական տոմարի հաշիւներն են: Հ. Վարդանեան, որ ներկայումս զբաղուած է եւթադի քննական հրատարակութեամբ, թուում է թէ համամիտ է հանգուցեալ հայագէտին: Պաւղոս առաքեալի մահուն ամսաթիւը ինչ ինչ անհարթութիւններ է ներկայացնում եւ ասորամակեղոնական տոմարի համապատասխանը թիւը տակաւին պէտք ունի քննութեան: Հայ ամսաթիւը մերձաւոր կապ ունի ասորամակեղոնականի. ուստի եւ ստույգ ընթերցումը գեո խնդրական է, եւ տոմարական հաշիւները վաղաժամ եւ կարօտ վերաքննութեան:

Նոյն չարժական տոմարը, սակայն, աւելի հաստատ կուտան է տալիս որոշելու Մակարայեցւոյ գրքի թարգմանութեան ժամանակը: Մակար. երկրորդ երիցս յիշում է ահեկան ամիսը, «մինչեւ յերեսուն ահեկանի ամսեան» (ԺԲ. 30) եւ «յամսեանն ահեկանի, որ աւր հնգետասան էր» (ԺԱ. 33) յոյն բնագիրն ունի՝ μέχρι τριακάδος ἑξαμιαῶν եւ ἑξαμιαῶν πέντε καὶ δεκάτῃ, այսինքն 30 քսանթիկ ամսի եւ 15 քսանթիկ ամսի: Քսանթիկ ասորամակեղոնական տոմարով տարուայ եօթերորդ ամիսն է: Ասորամակեղոնական տարին սկսում է հոկտեմբերի մէկից, ուրեմն քսանթիկ 15 գալիս է ապրիլի 15ին եւ քսանթիկ 30 ապրիլի 30ին (աւելի ստույգ հաշուով ապրիլի 13ին եւ 28ին) ամսորամակեղոնական տարին հաշուում է 12 ամիս, ամիսը 30 օր եւ հինգ աւելեաց, տարուայ սկզբից մինչեւ եօթերորդ ամսուայ 15 օրը — անում է 195 օր, հաշուելով հոկտեմբերի մէկից, 195երորդ օրը կը գայ ապրիլի 13ին, եւ սոյն հաշուով 30 քսանթիկի հաւասար է ապրիլի 28ին): Արդ եթէ հայ ահեկանի 15 համապատասխանում է քսանթիկի 15ին եւ ապրիլի 13ին, եւ ահեկանի երեսունը քսանթիկի 30ին եւ ապրիլի 28ին, նաւասարդը, նշանակում է սկսում էր օգոստոսի 1ին: Իսկ նաւասարդը ընկնում է չարժական տոմարով օգոստոսի մէկին 468ին:

Հաշուելով, որ քսանթիկի 15 հաւասար է ապրիլի 15ին (եւ ոչ 13), ուրեմն եւ ահեկանի 15 հաւասար նոյն ապրիլի 15ին, կը ստանանք որ նաւասարդը ընկնում է օգոստոսի 3ին, որ տեղի ունենալ կարող էր 460 քռին: Ասել է թէ Մակարայեցւոյ գիրքը թարգմանուած է 460—468 թուին: Եթէ ընդունինք Կոնիբերի դիտողութիւնը Պաւղոս առաքեալի մահուն օրաթիւի վերաբերեալ, կը գանք նոյն թուին: Եւթադի յառաջարանում ասում է, որ Պաւղոս նահատակուեց «յառաջ քան դերիս կաղանդացն յուլեայ», որ է Յունիսի 29: Հայ բնագիրը տարբեր ընթերցումներ է տալիս եւ, ինչպէս ասացի, հաւանական են համարում «որ է մարգաց» ընթերցումը: Եթէ ահեկանի 15 հաւասար է ապրիլի 15ին, յունիսի 29 կը գայ ուղիղ մարգաց 30ին: Ասել է թէ եւթադի թարգմանութիւնը եւս տեղի է ունեցել 460—464 քառամեակին:

Ինչպէս եւ բացատրելու լինենք Կորինթի, եւթադի, Մակարայեցւոյ գրքի, նաեւ Ագաթանգեղի փոխադարձ յարաբերութիւնը, գաղտնիքը որոնելու է 460 թուից յետոյ: Տրամագիր չենք չափազանցելու տոմարական վկայութեան արժէքը, բայց ուրանալը եւս անկարելի է, մանաւանդ երբ գալիս են հաստատելու բանասիրական—պատմական քննութեան կասկածները:

ՊՐՈՓ. Ն. ԱՂՈՍՑ

Պարիս, 25 Նոյեմբեր 1927:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄԵԱՆ ՎԱՀԱՆ, Գիւղաշխարհ: Պատմական, ազգագրական ուսումնասիրութիւն: Պարիս 1927: 8°, էջը Գ + 279: Տպ. «Տարօն»:

«Գիւղաշխարհ»ի նիւթն է Սերաստիոյ նահանգի պատմական ու ազգագրական ուսումնասիրութիւնը: Սերաստիա իր ամբողջ նահանգովը թէեւ միշտ Հայաստանի մաս չէ կազմած, սակայն հինէն ի վեր Հայերու բնակավայր հանդիսացած եւ ԺԱ. դարուն հայկական գետին եղած է՝ յատուկ հայ թաղաբնակութեամբ:

Վ. Համբարձումեանի գիրքը երեք բաժանում ունի. առաջին մասին մէջ (էջ 1—48)